

Anul comemorativ al Sfântului Ierarh Martir Antim Ivireanul și al tipografilor bisericești

The commemorative year of the Holy Hierarch Antim Ivireanul and of the Church's typographers

Preot dr. Valentin Bugariu

Abstract

According to the ordonnance of the Holy Synod of the Romanian Orthodox Church, the year 2016 was declared reverential Year of the Religious Education and, concurrently, commemorative Year of the Holy Hierarch Antim Ivireanul and the Church's typographers. Among others, the Holy Hierarch Antim Ivireanul had typographical activities, generalizing the religious education theme. Thanks to him, through the time, the ecclesiastic typographies were very active printing books that, by their content, maintained the ancestry, language and confession unity conscience of the Romanians from the three Romanian countries, assuring their liturgic and didactic right.

Keywords: monks, typographies, books, manuscripts

Introducere

Potrivit hotărârii Sfântului Sinod al Bisericii Ortodoxe Române anul 2016 a fost declarat An omagial al Educației Religioase și totodată An comemorativ al Sfântului Ierarh Antim Ivireanul și al tipografilor bisericești. Dacă în primul semestru al anului ne-am amintit de rolul deosebit al educației religioase, astăzi vom încerca succint să prezentăm activitatea Sfântului Antim Ivireanul ca tipograf și omilet, deci tot sub tema generoasă a educației religioase făcută de astă dată din înălțimea amvonului.

Potrivit Dicționarului Explicativ al Limbii Române (DEX) acțiunea de a comemora pe cineva înseamnă a evoca și a sărbători o persoană, activitatea acesteia precum și –în cazul nostru– întreaga misiune a tiparului bisericesc cel puțin din două considerente:

1. Cartea reprezintă o memorie vie, veșnică, care nu moare odată cu cei ce se regăsesc în aceste inițieri (Pr. I. Bria). Locul în care cartea s-a născut a fost Biserica, de aici legătura între CULTURĂ și rădăcina ei, adică CULTUL. Baza culturii o reprezintă cultul, adică totalitatea tuturor actelor

religioase de la biserică și din casa credinciosului (rugăciunea, icoana, Scriptura, Ceaslovul, busuiocul, tămâia ș. a.). Cultul oferă unitate spirituală și integrare culturală. Prin bogăția artistică și simbolul estetic, cultul devine o icoană, în care cultura națiunii primește dimensiunea de sfințenie. Cultul și cultura converg în acest proces de transfigurare¹.

2. Autoritatea și puterea scrisului față de cele afirmate prin viu grai: Tipăritura (cartea, predica, cateheza, presa bisericească) exercită o putere deosebită, care nu stă în primatul informației, ci în autoritatea scrisului („Nu te cred, arată-mi unde este scris!”), în capacitatea ei colosală de a fi producătoare de sens și de semnificații².

După opinia unui istoric cartea bisericească se înscrie în literatura sentimentului religios cu dublu rol de învățătură (didactic) și de comunicare sfântă (rugăciune). Cartea este purtătoare a cuvântului divin. În acest sens aceasta exprimă o hierofanie³. Modul prin care se poate degaja exprimarea într-o manieră nemijlocită a sentimentului religios față de carte este oferit de analiza însemnărilor de donatori de cărți bisericești, însemnări care se constituie într-o sursă de mare autoritate, întrucât ele transpun trăirea religioasă ad hoc a celui care face donația cărții⁴.

De aceea în tratarea unui astfel de subiect ne vom folosi de sursele avute la dispoziție: istoria tiparului bisericesc, monografiile închinare unor personalități, studii de specialitate. În structurarea prezentării ne-am oprit la trei etape distincte: apariția și dezvoltarea tiparului, epoca de maximă înflorire a acestui meșteșug din vremea Sfântului Constantin Brâncoveanu și diversificarea tiparului bisericesc din veacul al XVII-lea și până în zilele noastre.

Din cele mai vechi timpuri cartea a circulat în întreg spațiul românesc distinct de epocă istorică și posibilitățile fiecărui veac. Cele dintâi au fost Procesele Verbale ale martirilor în fața tribunalelor păgâne, *Acte* denumite în istoriografia bisericească *Martirice*: Sfinții Emilian din Durostor (18 iulie 362), Sava Gotul (12 aprilie 372). Dezvoltarea cultului creștin, inventarul liturgic descoperit (bazilică, potir, prescurnicer etc.) atestă și slujirea lui Dumnezeu prin rugăciune publică în care s-au folosit și

---

¹ Ion Bria, „Cultura creștină – un comandament misionar actual”, în vol. Ioan I. Ică jr., (coord.), *Persoană și comuniune. Prinos de cinstire Preotului Profesor Academician Dumitru Stăniloae (1903–1993)*, Editura și Tiparul Arhiepiscopiei Ortodoxe, Sibiu, 1993, p. 219.

² Sorin Preda, *Jurnalismul cultural și de opinie*, Editura Polirom, Iași, 2006, p. 11.

³ Act prin care se manifestă sacral, relevarea unei entități sacre. (DEX).

⁴ Doru Radosav, *Sentimentul religios la români*, Editura Dacia, Cluj – Napoca, 1997, p. 68-69.

îndrumare, adică cărți. Desigur cele dintâi au circulat în întreg spațiul românesc în formă manuscrisă fiind opera călugărilor din mănăstirile românești, mai apoi de copiiști care și-au continuat activitatea și după apariția tiparului, drept dovadă stă activitatea lui Vasile Sturze Moldoveanul din veacul al XVIII-lea: „...prin anii 1700 apar în Banat (și în ținuturile mărginașe ale Bihorului-crișan) unii copiiști atrași desigur de posibilitățile prielnice de a-și pune în valoare îndemânatecul lor meșteșug, apreciat ca o îndeletnicire de artă și deci de preț. Ei vin din îndepărtata Moldovă, țară în care arta de a copia avea în trecut o frumoasă tradiție, formată în numeroasele centre monahale, cum a fost școala de la Neamț. [...] Se cunosc doi copiiști moldoveni, care au activat în Banat: Ieromonahul Agaton Moldoveanul ot Iași și dascălul Vasile Sturze Moldovanul, care semnează și «sin Badiul». [...] cel de-al doilea, «cel mai reprezentativ...» și cel mai prodigios, care copiază de la 1693 până la 1717, un număr de 12 cărți cunoscute fiind desigur numai o parte din manuscrisele lui”⁵. Două cărți au fost copiate în satele bănățene: *Liturghier*, 1699, 127 file și un *Miscelaneu*, 1704, 210 file la Utvin și Sînandrei. Celelalte au circulat în provincia dintre Dunăre și Mureș.

Tipografia și cartea bisericească

Prima tipografie din țara noastră a lucrat la Mănăstirea Dealu din apropierea cetății de scaun a Țării Românești (Târgoviște). Atelierul tipografic al ieromonahului Macarie este cel de-al treilea în Răsăritul Europei după cele de la Cracovia și Cetinie. Prezența tipografiei în Țara Românească se înscrie în dorința domnitorului muntean Radu cel Mare de a reorganiza Biserica Țării. Pentru acest lucru a ridicat mănăstirile Dealu și Govora, a adus pe fostul patriarh ecumenic Nifon și desigur avea nevoie de carte bisericească.

Macarie venit de la Cetinie, după căderea sub ocupație otomană la Dealu a confecționat literele tiparniței aici, mărturie a acestui fapt îl reprezintă forma acestora. Ne sprijinim pe faptul că literele celor trei tipărituri din Țara Românească nu se potrivesc cu cele de la Cetinie⁶.

Pe pământ românesc a reușit să tipărească trei cărți necesare cultului: *Liturghier*, 1508; *Octoih*, 1510 și *Tetraevanghel*, 1512. Tipărirea *Liturghierului* a început în timpul domniei lui Radu cel Mare (1495-1508), prin 1507, și s-a isprăvit sub Mihnea cel Rău (apr. 1508-oct. 1509), la 10

⁵ Virgil Molin, „Copiiști moldoveni în Banat la începutul secolului al XVIII -lea”, în rev. „Mitropolia Banatului”, nr. 4-6/1964, p. 211.

⁶ Mircea Păcurariu, *Tiparul în Biserica Ortodoxă Română*, Editura Andreiana, Sibiu, 2016, p. 15. (Se va prescurta în continuare *Tiparul în Biserica Ortodoxă...*).

noiembrie 1508. Este o carte de format mic, cu 128 de foi⁷. Cartea a fost reeditată cu binecuvântarea Înaltpreasfințitului Nifon Mihaiță în 2008 la Târgoviște, cu o traducere în românește de preotul profesor Alexandru Stan. Importanța imprimării acestuia rezidă nu numai din faptul că reprezintă prima carte tipărită în țările românești, ci în acela că este prima ediție a acestei prime cărți de cult. Prima ediție a Liturghierului în limba greacă a apărut abia în anul 1526 la Veneția, și, concomitent la Roma⁸.

Tot de aceeași valoare sunt și celelalte două opere macariene, Octoihul care a fost luat drept model pentru *Octoihul slavon* tipărit în 1557 la Brașov de diaconul Coresi. Tetraevanghelul este prima tipăritură de acest gen pentru credincioșii ce foloseau limba slavonă. A fost reeditat de Filip Moldoveanul la Sibiu.

În veacul al XVI-lea au mai tipărit cărți Dimitrie Liubavici, ieromonahul Lavrentie în Țara Românească, Filip Moldoveanul și diaconul Coresi în Transilvania.

Activitatea tipografică a fost reluată în Țara Românească în timpul domniei lui Radu Paisie (1535-1545), deci peste patru decenii. Logofătul⁹ Dimitrie Liubavici însoțit de călugărul Moise au lucrat în tipografia Vukovici din Veneția, apoi în mănăstirea sârbească Gracianița. Venind la cererea domnitorului în 1543-1544 împreună cu matrițele cu ajutorul cărora au turnat literele. Pe tărâm românesc a reușit să tipărească patru cărți: *Molitvelnicul* cu o anexă *Pravilă a Sfinților Apostoli și a sfinților preacuvioși părinții noștri și a celui de-al șaptele sobor: despre preoți și despre mireni* (1558) la Târgoviște, *Praxiu (Apostol)*, 1547, *Minei* (mai degrabă un *Antologhion*) și un *Tetraevanghel*.

Cărțile tipărite de Liubavici merită câteva considerații generale:

1. Limba acestora este slavona de redacție medio-bulgară, cu frontispicii având în mijloc stema Țării Românești.

2. A reușit Dimitrie Liubavici să creeze o școală de tipografi. Până astăzi se cunosc numele a doi astfel meșteri în arta tiparului: Oprea și Petru. Oprea a ajuns conducătorul atelierului și apoi colaborator al diaconului Coresi la Brașov unde au imprimat un *Octoih* în 1557. Tot în tipografia lui Liubavici a ucenicit și diaconul Coresi.

Trebuie reținut și faptul că Dimitrie Liubavici a format, în atelierul său tipografic, primii ucenici de neam românesc cunoscuți cu numele. Cu

---

⁷ Mircea Păcurariu, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, vol. I, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1992, p. 536. (Se va prescurta în continuare *Istoria Bisericii Ortodoxe...*).

⁸ Mircea Păcurariu, *Tiparul în Biserica Ortodoxă...*, p. 16.

⁹ Mare boier, secretar în Evul Mediu.

alte cuvinte, s-a început înlocuirea treptată a meșterilor străini cu meșteri români, ajungându-se, în mod firesc de la cartea slavonă la cea românească¹⁰.

Ieromonahul Lavrentie este ctitorul cele dintâi tipografii bucureștene. Ajutat de ucenicul Iovan (Ioan) a realizat utilajul tipografic (matrițe, litere) și a imprimat aici două cărți.

În Ardeal o primă tipografie particulară a luat ființă la Sibiu în 1528, care imprima cărți cu litere latine, în limbile latină și germană, dar și cărți slave și românești, cu caractere cirilice pentru românii ortodocși¹¹. În aceste condiții Filip Moldoveanu „scrib” și „diplomat” al magistratului din Sibiu între anii 1521-1544. În 1544 a reușit să imprime un *Catehism românesc*, văzut de Timotei Cipariu în 1838. A reeditat *Tetraevanghelul* lui Macarie (1512) și un *Tetraevanghel slavo-român* în 1551-1553, prima tipăritură în limba română cunoscută până astăzi.

Originar din Târgoviște, diaconul Coresi s-a așezat „extra muros” la Brașov, lângă biserica Sfântul Nicolae de aici. Aici a debutat în ucenicia lui Oprea, cu sprijinul material al judeului orașului Hanăș Begner. Acesta (și urmașul său Lukas Hirscher) au sprinit editarea de carte chiar slavonă pentru a ajuta funcționarea fabricii săsești din orașul de sub Tâmpa. Între cărțile apărute aici amintim un *Praxiu* în românește (1566) și o *Pravilă a Sfinților Părinți* în aceeași limbă (1561). Ultima etapă de activitate a fost cea a editării cărților în regie proprie (1569-1581). În șirul cărților din această activitate se înscriu cărți de slujbă ortodoxe, unele comenzi ale ierarhilor ardeleni și munteni. Cea mai însemnată realizare este *Cazania a doua* (1581). Spre deosebire de cea dintâi, *Tâlcul Evanghelilor* (1567) care este o carte de cântece și slujbe calvine cu numărul redus al Tainelor: Botez, Cununie, Împărtășanie, iar cultul la predică, imne și psalmi (M. Păcurariu), *Catehismul* din 1581 este tradus după *Cazania* din 1569 a tipografului rus Ivan Feodorov din Zabludov (Lituania).

După școala logofătului Liubavici, Coresi a reușit să creeze o a doua școală din istoria tipografiei bisericești. În paginile cărților afișăm numele unor ucenici: diacul Tudor, Mănăilă și diacul Călin, jupânul Lorinț. Marele merit al lui Coresi este acela că a fost primul cărturar care a luptat în mod conștient pentru introducerea limbii române în Biserică. Prin tipărițile românești ale lui Coresi s-a făcut și mai mult simțită unitatea de limbă, de credință și de origine a românilor de pretutindeni¹².

---

¹⁰ Mircea Păcurariu, *Tiparul în Biserică Ortodoxă...*, p. 23.

¹¹ Mircea Păcurariu, *Istoria Bisericii Ortodoxe...*, p. 545.

¹² Mircea Păcurariu, *op. cit.*, p. 558-559.

Tot o realizare a ucenicilor lui Coresi, diacul Șerban și diacul Marien este *Palia de la Orăștie* (1582), cea mai mediatizată producție a vechii literaturi¹³. Patronii spirituali au fost Mihail Tordaș, episcopul românilor din Ardeal și Archirie, protopopul Hunedoarei iar traducători au fost propovăduitorii calvini din Caransebeș și Lugoj, Ștefan Herce și Moise Peștișel, însoțit de învățătorul școlii de cântăreți din Caransebeș, Zăcan Efrem.

La Mehadia în Banat a existat în veacul al XVI-lea un centru cultural. Istoricul Nicolae Iorga a fotocopiât documentul și l-a identificat a fi o *Psaltire* după o ediție din Moldova și identică cu *Psaltirea* lui Coresi din 1577. Fragmentul păstrat conține psalmul 50 până la versetul 17. Foi din Psaltire au fost folosite la legarea diferitelor cărți bisericești, ceea ce l-a îndreptățit pe descoperitorul ei, Coriolan Buracu, să presupună că Mehadia a posedat un fragment mult mai mare¹⁴.

Veacul al XVII-lea reprezintă culmea de înflorire și dezvoltare a tiparului bisericesc, impulsionat de sprijinul material al domnitorilor munteni și moldoveni, de activitatea unor iscusiți tipografi, dar și de cerința de carte bisericească pentru eparhiile Țărilor Românești, dar și pentru ortodocși greci, georgieni și arabi.

În prima jumătate a secolului, Matei Basarab (1632-1654) a înființat o moară de „hârtie” la Ocelele Mari, în Vâlcea, prima din Țara Românească. Acum au fost identificate cele mai multe tipografii: Câmpulung (1635), Govora (1637), Mănăstirea Dealu și Târgoviște (1644-1646, București (1678), Buzău (1691), Snagov (1694), Iași (1643) la Sfinții Trei Ierarhi și Cetățuia (pentru bisericile grecești din Moldova) și Bălgrad (1691).

Cărțile tipărite în acest secol erau de o mare diversitate: cărți de slujbă (în slavonă, română, bilingve), cărți biblice (între care și o ediție integrală a Noului Testament și a Bibliei), cărți cu profil omiletic (Cazanii), cărți de apărare a Ortodoxiei în fața prozelitismului altor culte, cărți pentru credincioși greci sau pentru cei vorbitori de limbă arabă¹⁵.

Amintim aici câteva date despre realizările tipografilor până la domnia lui Constantin Brâncoveanu și păstoriarea marelui ierarh – tipograf

---

¹³ Valentin Bugariu, *Protopopul Mihail Gașpar. Studiu monografic*, Editura Eurostampa, Timișoara, 2007, p. 12.

¹⁴ Virgil Vintilescu, *Consemnări literare. Repere literare bănățene (De la începuturi până la 1880)*, Editura de Vest, Timișoara, 1995, p. 49.

¹⁵ Mircea Păcurariu, *Tiparul în Biserica Ortodoxă...*, p. 44.

Antim Ivireanul. Tiparnița din Câmpulung a fost cumpărată Matei Basarab¹⁶ de la Kiev prin intermediul mitropolitului Petru Movilă. Pentru utilizarea acestei tiparnițe a fost trimis și un meșter tipograf în persoana lui Timotei Alexandrovici Verbițki. Aceasta a funcționat pe lângă biserica „Adormirea Maicii Domnului” din târg, ctitorie voievodului muntean și a imprimat un *Molitvelnic (Evlologhion)* în 1635, 226 foi.

După doar 2 ani, în 1637 s-au pus bazele unei topografii în Mănăstirea Govora din județul Vâlcea prin grija egumenului Meletie Macedoneanul. Din acest atelier a ieșit prima carte de cult tipărită în limba română, un *Ceaslov* (1640). Destinul acestei tipografii de la Govora a fost frânt prin mutarea utilajului tipografic la Mănăstirea Dealu unde a fost imprimată *Evanghelia învățătoare*, 788 p + 109 foi.

În Moldova cu sprijinul la Vasile Lupu¹⁷ este pusă în funcțiune prima tipografie de aici prin sprijinul mitropolitului Petru Movilă de la Kiev care a trimis în orașul celor șapte coline (Iași), tipografia la Mănăstirea Sfinții Trei Ierarhi și un meșter tipograf ieromonahul Sofronie Pociățki. Același domnitor l-a trimis pe Pociățki la Lvov să aducă alte piese pentru tipografie. Prima carte realizată aici a fost *Cazania* mitropolitului Varlaam (1943). Profesorul Pandelescu Olteanu (1970) a demonstrat faptul că mitropolitul moldovean a prelucrat textul după volumul lui Damaschin Studitul, *Comoara*.

Mitropolitul Dosoftei a refăcut tipografia în 1679 și a imprimat *Dumnezăiasca Liturghie* (101 foi). Tipografia a fost adusă prin grija mitropolitului și prin intermediul lui Nicolae Milescu Spătaru. Savantul român s-a adresat patriarhului Ioachim al Moscovei care a trimis instalația tipografică și litera necesară. La Iași tiparnița a fost așezată la biserica „Sfântul Nicolae Domnesc”. Din imprimarea capodoperei dosoftiene *Viața și petreceria svențelor* (4 vol.), 1682-1686 aflăm că aici la Iași a existat o altă școală tipografică formată din „făcătorul tiparelor” Macarie și ucenicii săi: Pavel, Ursul și Andrei.

La Cetățuia a funcționat și o a treia tipografie pentru nevoile credincioșilor greci. Ea a fost opera colaborării patriarhului Dositei al Ierusalimului (1669-1709) cu domnitorul Gh. Duca (1678-1683). Primul meșter tipograf de aici a fost Mitrofan, cel care a ajuns episcop de Huși și

---

¹⁶ Cuvântul domnitorului a cântărit greu în balanța alegerii Cuviosului Iosif în scaunul vlădicesc al Timișoarei la 14 noiembrie 1643. (Valentin Bugariu, *Sfântul Iosif cel Nou de la Partoș, ocrotitorul Banatului*, Editura Tiparnița, Arad, 2016, p. 27).

¹⁷ Vasile Lupu a plătit datoriile Patriarhiei Ecumenice iar ca răsplată a primit din partea patriarhului Partenie I cel Bătrân moaștele Cuvioasei Paraschiva. Ierarhul constantinopolitan a fost cel care l-a consacrat ierarh pe Sfântul Iosif cel Nou de la Partoș.

apoi de Buzău. Cercetătorul Dan Simonescu afirmă că acest Mitrofan l-a format în arta tiparului pe Antim Ivireanul¹⁸.

Pentru românii ardeleni activitatea editorială a fost reluată după o jumătate de secol din 1588, la Bălgrad din grija mitropolitului Ghenadie al II-lea (1627-1640). S-a reușit imprimarea unei cărți coresiene: *Evanghelia cu învățătură* din 1581.

Mitropolitul Simion Ștefan a tipărit *Noul Testament* (1646). Trei dintre aceste predoslovii (la Matei, Luca și Ioan) au fost reproduse –cu ușoare modificări– și în *Biblia de la București* din 1688¹⁹.

La Bălgrad, ucenicul lui Antim Ivireanul, Mihail Iștvanovici a tipărit un *Chiriadromion* (1699), în fapt reeditarea Cazaniei lui Varlaam și o *Bucoavnă* (1699).

În a doua jumătate a secolului al XVII-lea, activitatea tipografică din Țara Românească începută pentru această epocă la Câmpulung, Govora și Dealu se continua prin mitropolitul Varlaam la Mitropolia din București. Ierarhul a pus bazele unei tipografii „de iznoavă” aducând și „dascăli de tipografie” de la Kiev ori Moscova. Aici a imprimat cu ajutorul ieromonahului Chiriac *Svânta și dumnezeiasca Evanghelie* (1682).

Capodopera acestei tipografii a fost *Biblia de la București* (1688). Cartea este o operă colectivă a muncii de traducere. Volumul cuprinde părți din *Palia de la Orăștie*, traducătorii au folosit și tălmăcirea spătarului Nicolae Milescu făcută după *Biblia grecească* de la *Frankfurt*. Traducerea a fost realizată de stolnicul Constantin Cantacuzino, Șerban și Radu Greceanu.

Anton Maria Del Chiaro, contemporan cu această mare realizare notează: „Între alte lucrări tipărite până azi în Valahia sunt și următoarele: Vechiul și Noul Testament, după versiunea celor 70 (Septuaginta n. n.), tradusă în românește de doi boieri români din familia Greceanu – unul din ei fu tatăl principesei Păuna, care trăiește acum în Veneția – «e principesa Păuna, soția lui Ștefan Cantacuzino, fiul stolnicului, care a urmat pe tron lui Brâncoveanu»». Tipărirea acestei opere s-a început sub domnia lui Șerban Cantacuzino, în jurul anului 1688, și s-a terminat după câțiva ani sub domnia lui Brâncoveanu”²⁰.

---

¹⁸ Mircea Păcurariu, *Tiparul în Biserica Ortodoxă...*, p. 84.

¹⁹ Mircea Păcurariu, *op. cit.*...p. 67.

²⁰ Anton Maria Del Chiaro, *Istoria della moderne rivoluzioni della Valachia*, Veneția, 1718, p. 43 după Nicolae Cartoian, *Istoria literaturii române vechi*, Editura Minerva, București, 1980, p. 392.

Istoricul literar N. A. Ursu a atribuit mitropolitului Theodosie, prefața cărții, care însă a apărut sub iscălitura patriarhului Dositei al Ierusalimului²¹.

Constantin Brâncoveanu este ispravnic (supraveghetor) al imprimării textului sacru și totodată viitorul domn sub care, de facto, a apărut Biblia²². În calitate de supraveghetor a creat condițiile optime acestui lucru aducând ediții rare ale Scripturii, dicționare, lucrări lexicografice. Există exemplare în care pe ultima pagină apar 16 rânduri suplimentare, în care se precizează că traducerea s-a făcut după ediția de la Frankfurt a Septuagintei și nu după ediția în limba greacă apărută la Veneția în 1687²³.

Încă din titlul lucrării se precizează că „toate s-au tălmăcit după limba elinească spre înțelegerea limbii rumânești cu porunca prea bunului [...] Domn Ioan Șarban Cantacuzino Băsărabă Voievod și cu îndemnarea dumnealui Constandin Brâncoveanu, mare logofăt, nepot de soră al măriei sale”²⁴. Este deci, o operă izvodită din colaborarea celor doi.

În realizarea aceste traduceri alături de *Septuaginta de la Frankfurt, Palia de la Orăștie și Vechiul Testament* în traducerea lui Nicolae Milescu (1660) au mai fost întrebuințate și alte volume ca suport traductologic: *Evanghelie*, București, 1682, *Parâmiile preste an* ale lui Dosoftei (1683), *Apostolul*, București, 1683 dar și *Noul Testament* de la Alba Iulia (1648).

Unul din argumentele folosirii traducerii lui Milescu rezidă în faptul că în cadrul Vechiului Testament (între paginile 740-750), se află și un text nebiblic, un tratat filosofic *Pentru singurul țiitoriul gând* de Pseudo-Josephus Flavius, tradus din grecește de Spătarul moldovean, aflat în același loc al Bibliei, în ediția germană, după care a lucrat traducătorul²⁵.

Tipografiile din timpul lui Constantin Brâncoveanu (1688-1714). Sfântul Antim Ivireanul

Domnia lui Constantin Brâncoveanu în Țara Românească (1680-1714) a lăsat urme adânci în istoria culturii românești. În primul rând a fost valorificată cartea de cult care îndeplinea în vremea aceea un dublu rol: de a

---

²¹ Ioan Dură, „Mitropolitul Teodosie al Țării Românești. Precizări și contribuții biografice”, în „Biserica Ortodoxă Română”, nr. 9-10/1988, p. 125-130.

²² Dan Râpă – Buicliu, *Cartea românească veche. Studia bibliologica*, Editura Alma, Galați, 2000, p. 90.

²³ Doru Bădără, *Tiparul românesc la sfârșitul secolului al XVII-lea și începutul secolului al XVIII-lea*, Editura Istros, Brăila, 1998.

²⁴ Gabriel Țepelea, *Pentru o nouă istorie a literaturii și culturii române vechi*, Editura Tehnica, București, 1994, p. 182.

²⁵ Alexandru Rosetti, Boris Cazacu, Liviu Onu, *Istoria limbii române literare*, Editura Minerva, București, 1971, p. 168.

sluji tipicului bisericesc și de a reprezenta suportul didactic al școlii românești. Urcarea pe tron a fost marcată prin apariția Bibliei de la București (1688), prima versiune integrală a Cărții Sfinte în limba română și s-a încheiat cu editarea unor broșuri de către fii săi până în 1714. Putem astfel trage o primă concluzie și anume aceea că vremea lui Brâncoveanu a fost domnia cărții prin excelență.

Ajuns domn al țării prima etapă a reprezentat-o consolidarea păcii în politica externă prin alianțe atât cu Răsăritul, cât și cu Apusul, a urmat reforma fiscală ca prim element al dezvoltării economiei și desigur a visteriei domnești. Tot în acest domeniu, tânărul domn a întreținut lumânările domnești din București și Târgoviște și, s-a centralizat marea proprietate, domnitorul a fost proprietarul mai multor sate, heleștee dar și case în Brașov. Prin dezvoltarea economică s-a realizat cadrul înfloririi culturii românești prin carte și artă în general. Cel mai bun ambasador al epocii brâncovenești a fost cartea, biserica și palatul ca opere caracteristice ale domniei.

Curtea domnească a fost un generos spațiu cultural. Aici și-au avut reședința Ioan Abramios, fost paroh al coloniei grecești din Veneția, care a tipărit mai multe cărți, George Maiota, tot grec, cu studii la Roma și Veneția și profesor al beizadelor domnești. Un alt reprezentant al cărții a fost eruditul Sevastos Kimenitul care învățase în Italia și Constantinopol, discipol al lui Al. Mavrocordat. La noua Academie de la Sf. Sava au fost aduși dascăli celebri: Dr. Ioan Comnen care a predat fizica și matematica. În acest peisaj deosebit erau prezenți și mitropoliții Theodosie, apoi Antim, Radu și Șerban Greceanu, Iordache Cantacuzino, David și Teodor Corbea. Influența grecească asupra culturii a fost realizată de patriarhii Ierusalimului, Dositei și Hrisant Notara care au avut un rol important în polemica teologică, dar și în dezvoltarea învățământului grecesc în Țara Românească. Tot la curte era și o influență italiană, prin prezența medicului Pylarino, întemeietorul Spitalului Colțea, a secretarului curții, Anton Maria Del Chiaro.

O grijă deosebită a domniei a reprezentat-o susținerea tiparului prin clericii țării (mitropolit, episcop, ieromonah, preot și monah). Mitrofan fost episcop de Huși a condus destinele tipografiei bucureștene, aici a reușit imprimarea cărții: *Mărgăritare, adică cuvinte de multe feluri, a celui între sfinți părintelui nostru Ioan arhiepiscopului Țarigradului, a lui Zlatoust și a altor părinți...*, (1691). Dar din acest an Mitrofan a fost ales episcop la Buzău și s-a căutat un nou meșter tipograf.

Prin intermediul lui Hrisant Notara a fost adus la București în 1691 georgianul Antim Ivireanul. Se știe că acesta s-a născut în jurul anului 1650.

Dintr-o scrisoare a lui Hrisant Notara către Ianache Văcărescu aflăm date importante din viața sa: Născut în satul Ude din Georgia, a fost luat de tânăr rob la turci, dar a fost răscumpărat de patriarhul Dositei al Ierusalimului (1668-1707). A intrat în obștea monahală a Sfântului Mormânt din Ierusalim (și nu la Patriarhia din Constantinopol cum se credea până acum), fiind călugărit cu numele Antim. Acolo a învățat limba greacă, arabă și turcă. Prin anii 1680-1682 patriarhul Dositei l-a adus la mănăstirea Cetățuia unde a învățat limbile română și slavonă. Aici a învățat de la Mitrofan meșteșugul tiparului devenind și egumen al mănăstirii. Prin 1690-1691 Antim a plecat la București probabil chemat de Mitrofan²⁶.

În tipografia de la București a tipărit primele patru cărți: *Învățăturile lui Vasile Macedoneanul către fiul său Leon, Slujba Sfintei Parascheva și a Sfântului Grigorie Decapolitul* (1692). La un an distanță a imprimat *Evanghelia greco-română*, o realizare tipografică deosebită de seamă, cu gravuri și frontispicii și vinete lucrate cu o deosebită măiestrie, având și o „postfață” scrisă de el. În 1694 a tipărit o *Psaltire românească* cu o dedicație către Brâncoveanu, căruia i-a închinat și câteva „versuri la stema țării”²⁷, iscălite de „smeritul între ieromonahi Antim Ivireanul”²⁸.

Latura cea mai însemnată a multiplei activități a lui Antim este desigur cea de tipograf, el având meritul de a fi încetățenit deplin la noi meșteșugul tiparului și de a fi tipărit numeroase cărți, determinând astfel un însemnat curent de cultură religioasă²⁹.

Tipografia bucureșteană încetează de a funcționa, prin plecarea lui Antim la Snagov cu o parte din utilajul tipografic. Aici a fost egumen al așezământului monahal. Într-o perioadă de scurtă de cinci ani (1696-1701) a reușit să imprime 15 cărți: șapte grecești, cinci românești, una slavonă, una slavo-română și una greco-arabă. Din această perioadă amintim doar trei: *Antologhionul* (1697) o carte masivă, cu peste 2100 pagini cu extrase din Mineie, dar și din Psaltire, Ceaslov, Octoih, Triod, Penticostar și

---

²⁶ Antim Ivireanul, *Scrisori*, Ediție îngrijită de Mihail Stanciu și Gabriel Ștrempele, Editura Basilica, București, 2014, 191 p., după Mircea Păcurariu, *Tiparul în Biserica Ortodoxă Română...*, p. 92.

²⁷ „Prealuminata stemă a Țării Rumânești / Cu care s-au încoronat vechii Bășărăbești / Bolocinstitului domn Constandin s-au dăruit, / Că den fericită a lor sămânță s-au odrăslit, / Și bunele lor fapte câte poate le plinește / Și țara despre toți vrăjmașii o păzește”. (Dan Horia Maziliu).

²⁸ Mircea Păcurariu, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, vol. II, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1994, p. 142. (Se va prescurta în continuare *Istoria Bisericii Ortodoxe...* vol. II).

²⁹ Mircea Păcurariu, „Importanța mitropolitului Antim Ivireanul pentru Biserica și cultura românească”, în rev. „Mitropolia Banatului”, nr. 7-9/1966, p. 494.

Liturghier³⁰. Celelalte sunt *Evanghelia* (1697) și *Liturghierul greco-arab* (1701). Pentru imprimarea ultimei cărți Antim a turnat literele și a realizat și utilajul tipografic (matrițele). Aici, în liniștea Snagovului a pus bazele unei școli tipografice unde au învățat această artă a literelor: ipodiatonul Mihail Ștefan (Iștvanovici) care a lucrat mai apoi la Bălgrad și Râmnic, în final la Tiflis (Tiblisi) a pus bazele unei tipografii cu caractere georgiene; apoi Gheorghe Radovici care a lucrat și la Târgoviște și ieromonahul Dionisie Flor la București.

Din pricina unor intrigă simțite de Antim, tipografia de aici își încetează activitatea în 1701 și se continuă tipărirea volumelor la București. Tipografia cu caractere arabe a mai imprimat și un *Ceaslov* (1703) a fost dăruită de domnitor patriarhului Atanasie Dabbas. La plecarea înaltului prelat antiohian a luat și tipografia. Instalată la Alep (Siria) a imprimat numeroase cărți liturgice și teologice până în 1724 când a fost reorganizată și re tehnologizată a imprimat 76 de cărți până în 1899.

La București, Antim a tipărit în 1703 *Noul Testament*, prima ediție a cărții în Țara Românească. Această reușită a avut la bază textul mitropolitului Simion Ștefan (1648).

La 16 martie 1705 „egumenul chir Antim de la Snagov” a fost ales episcop al Râmnicului. Aici o înființat o nouă tipografie, cu o parte din utilajul grecesc și românesc de la Snagov, pe care-l numea „rodul muncii mele”. Aici a tipărit 9 cărți. Cu acest prilej apar cărți bilingve, cu tipicul, lecturile biblice și sinaxarul în românește, iar cântările și rugăciunile în slavonește, așa este *Antologhionul* (1705). În 1706 a tipărit o carte românească foarte interesantă: *Evhologhion* sau Molitvelnic, cu două volume distincte, primul este *Liturghierul*, cel din urmă Molitvelnicul. Pentru realizarea volumului, Antim se folosește de *Molitvelnicul* (1689) imprimat de preotul calvin Ioan Zoba din Vinț la Bălgrad. De notat ar fi faptul că această ediție românească a Liturghierului este prima din Țară. Traducerea a fost făcută de Antim folosindu-se de traduceri anterioare ale lui Coresi și Dosoftei, precum și variantele în manuscris.

Prin moartea bătrânului mitropolit Theodosie la 28 ianuarie 1708, Antim a fost ales mitropolit al țării. Însăunat mitropolit eparhiot la Duminica Ortodoxiei (22 februarie 1708) a continuat și aici activitatea tipografică, dar și cea de predicator (din această perioadă datează *Didahiile*), de sfătuitor domnesc și de ctitor al mănăstirii „Tuturor Sfinților” din București, mănăstirea Antim de astăzi.

---

³⁰ Mircea Păcurariu, *Istoria Bisericii Ortodoxe...*, vol. II, p. 143.

La Târgoviște, reședința de vară a domnitorului a fost mutată tipografia care a imprimat 18 cărți dintre care 5 grecești, una slavo-română, una slavo-română-greacă și 11 românești. Meșter tipograf și diortositorul celor românești a fost ucenicul Gheorghe Radovici, iar diortositorul celor grecești, ieromonahul Mitrofan Gregoras.

Între cărțile grecești amintim *Carte de peste tot anul, cuprinzând, fără lipsă tot serviciul bisericesc* (1709), o carte masivă cu aproape 1600 de pagini, cu aproape toate cărțile de slujbă (Psaltirea, Ceaslovul, Octoihul, Antologhionul, Triodul, Penticostarul, cele trei Liturghii și diferite rânduieli).

Între cărțile românești amintim două cu caracter pastoral scrise de Antim: *Învățătură bisericască la cele mai trebuincioase și mai de folos pentru învățatura preoților* (1710) și *Capete de poruncă la toată ceata bisericască, pentru ca să se păzească fieștecarele din preoți și din diaconi, deplin și cu cinste, datorii hotarului său* (1714). Ultima carte a activității lui Antim a fost tipărită în 1716 la mănăstirea sa: *Istoria sfântă adică iudaică* a lui Alexandru Mavrocordat, tatăl primului domn fanariot Nicolae Mavrocordat. În testamentul său întocmit odată cu Regulamentul pentru Așezământul Mănăstirii Antim poruncește: „Las cu blestem și aceasta: să aibă datorie tipograful să învețe meșteșugul tipografiei unul după altul, pentru ca să nu piară acest meșteșug din țară, nici să se părăsească lucrul cărților pentru folosul țării și pentru ajutorul casei”³¹.

Din acest timp avem predicile ținute în catedrala mitropolitană cu diferite prilejuri. Prin aceste cuvântări omiletice se face trecerea de la citirea Cazaniei la predica pregătită pentru acest prilej liturgic. Din Ediția Ștrempel avem cinci predici la Florii, trei la Schimbarea la Față, două la Sfinții Împărați Constantin și Elena, două la Adormirea Maicii Domnului, două la Nașterea Domnului, două la lăsatul secului de brânză, două la Sfântul Dimitrie, două la Sfântul Nicolae; câte una la Duminica Vameșului și Fariseului, la Întâmpinarea Domnului, la Sfinții Apostoli Petru și Pavel, la Bobotează, la Tăierea Împrejur, la Sfinții Arhangheli. La acestea se adaugă și cuvântări ocazionale: o predică la urcarea în scaun, trei cuvântări funebre, o cuvântare la parastas, învățătură la Taina Pocăinței, învățătură despre Spovedanie și două scrisori de apărare trimise lui Brâncoveanu în 1712.

---

³¹ Șerban Ionescu, Panait I. Panait, *Constantin Vodă Brâncoveanu. Viața. Domnia. Epoca*, Editura Științifică, București, 1969, p. 327.

Mitropolitul se încumetă în patru genuri de predici: predica sintetică (propriu-zisă), omilia (predica analitică), pareneza și panegiricul³², adăugăm noi și necrologul.

În atenția înaltului prelat au stat praznicele. Fidel acestor momente se lasă antrenat mereu și mereu de aceleași evenimente creștine: de cinci ori predică la Duminica Floriilor, în mod repetat, la aniversarea momentelor vieții lui Iisus (Nașterea, Bogoiavlenia (Bobotează, Stretenia (Întâmpinarea), Preobrajenia (Schimbarea la Față) etc., a Mariei (Vovidania (Intrarea în Biserică), Adormirea³³.

Predica lui Antim este una elaborată cu efort și grijă; este o predică meditată, frământată, trăită; compusă și așezată pe hârtie, nu este improvizată la momentul respectiv și stenografiată de alții. Cu un cuvânt ea este alcătuită cu chibzuință și artă, după toate regulile omileticii, și în acest sens Ivireanul este un începător și un precursor al predicii românești moderne³⁴.

Destinul acestor predici poate fi comparat cu cel al autorului acestora. Ele au fost tipărite la 170 de la moartea martirică a Sfântului Antim în șapte ediții între 1886 și 1915: Ioan Bianu (1886), Constantin Erbiceanu (1888), Melchisedec Ștefănescu (1889), Nicolae Iorga (1911) și Petre V. Haneș (1915). Cea din urmă ediție critică aparține Acad. Gabriel Ștrempel, *Predici* (1962). Cercetarea a fost continuată și îmbogățită în edițiile următoare care au primit titlatura de *Opere*.

Cel dintâi care a fost martorul acestor cuvinte de învățătură a fost Popa Stanciul creator de școală de grămătică la biserica Sf. Gheorghe – Vechi, apoi preot la biserica Antim. Popa Stanciul nu doar că a fost martor, ci și un admirator. Altfel n-ar fi încălcat asprele legi eclesiastice, difuzând opera unui vrăjitor și a unui răzvrătit, cum l-a caracterizat pe Antim gramata patriarhală de condamnare³⁵. Este de presupus că originalul *Didahiilor*, pierdut astăzi, a fost găsit în biblioteca mănăstirii Antim, de către popa Stanciul, care l-a încredințat spre copiere ucenicului său în arta scrisului, grămăticului Efrem³⁶.

---

³² Eugen Negrici, *Antim. Logos și personalitate*, Editura Minerva, București, 1971, p. 10. (Se va prescurta în continuare *Antim. Logos...*).

³³ Eugen Negrici, *Antim. Logos...*, p. 58.

³⁴ Alexandru I. Ciurea, „Antim Ivireanul predicator și orator”, în rev. „Biserica Ortodoxă Română”, 1956, nr. 8-9, p. 776. (Se va prescurta în continuare, „Antim Ivireanul predicator...”).

³⁵ Gabriel Ștrempel, *Antim Ivireanul*, Editura Academiei, București, 1997, p. 15. (Se va prescurta în continuare *Antim...*).

³⁶ Antim Ivireanul, *Opere*, Ediție critică și studiu introductiv de Gabriel Ștrempel, Editura Minerva, București, 1972, p. XLV. (Se va prescurta în continuare *Opere*).

Izvoarele predicii Sf. Antim sunt: Scriptura, Tradiția, cultura teologică și profană. Pentru predicatorul muntean el avea însă Scriptura în mintea și inima sa, fiindcă ea constituia, cu siguranță obiectul unor lecturi și meditații zilnice³⁷.

Cunoștințele biblice ale lui Antim erau mai vechi decât perioada arhipăstoririi din Muntenia, el a avut din tinerețe deprinderi în acest sens: Antim citează masiv atât din Vechiul, Noul Testament și literatura apocrifă: Facerea, Ieșirea, Numerii, Deuteronomul, Iov, Psalmii, Eclesiastul, Proverbele lui Solomon, Isaia, Ieremia, Iezechiel, Daniel, Avacum, Maleahi, Miheia, Ioil, Iona, Zaharia, Iudit, Isus Sirah, Evangheliile, Faptele Apostolilor, Epistola către Romani, I Corinteni, Filipeni, Evrei, din Epistolele sobornicești, Apocalipsa, Protoevanghelia lui Iacob, toate sunt valorificate omiletic³⁸. Datele biblice sunt întregite de comentariile patristice: Sfântul Ioan Gură de Aur, Sfântul Atanasie cel Mare, Sfântul Vasile cel Mare, Sfântul Grigore Dialogul, Sfântul Efrem Sirul, Dionisie Areopagitul, Eusebiu al Cezareei, Sfântul Ioan Damaschinul, Sinesie și Teofilact al Bulgariei. În argumentarea cuvântărilor sunt folosiți Capadocienii, în frunte cu Ioan Gură de Aur, pe care-l numește: „Ioan Zlataust”, „cel cu rostul de aur”. Sfântul Vasile cel Mare este citat de patru ori, iar Sfântul Grigore „Bogoslovul (Teologul)” de trei ori. De asemenea sunt reproduse pasaje din Efrem Sirul de două ori, din Sinesie o singură dată, din Dionisie Areopagitul, din Sfântul Ioan Damaschinul de două ori, și din Teofilact al Bulgariei de șase ori. Aceștia sunt Sfinții Părinți la care face apel predica mitropolitului Antim³⁹.

O altă sursă de documentare o constituie cărțile de slujbă, amintim aici *Acatistul Maicii Domnului*, dar și literatura populară: *Fiziologul*, *Alexandria*.

În prezentarea temelor tratate, Sf. Antim s-a folosit de cultura și filosofia greacă. Bun cunoscător nu doar al filosofiei, ci a întregii culturi clasice a Antichității, inclusiv a mitologiei greco-romane, el a făcut aluzie la personalități ale căror opere nu-i erau deloc străine. I-a pomenit pe Anaxagoras, Aristotel, Democrit și Anaximandru. Citează celebrul aforism al lui Socrate: „Cunoaște-te pe tine însuși”, în predica a doua la Duminica lăsatului sec de brânză. A amintit de Hesiod în didahia întâia la Sfinții

---

³⁷ Alexandru I. Ciurea, „Antim Ivireanul predicator...”, p. 792.

³⁸ Dumitru Belu, „Predicile lui Antim Ivireanul – O ediție critică a predicilor lui Antim”, în rev. „Mitropolia Ardealului”, 1963, nr. 1-3, p. 192. (Se va prescurta în continuare „Predicile lui Antim...”).

³⁹ Alexandru I. Ciurea, „Antim Ivireanul predicator...”, p. 800.

Constantin și Elena, de împăratul persan Artaxerxes, de Alexandru Macedon și de alții⁴⁰.

Tematica didahiilor e bogată și variată. În cele cinci cuvântări rostite la Intrarea Domnului în Ierusalim, a vorbit despre: Căința și îndelungă-răbdare a lui Dumnezeu, Iisus Hristos Răscumpărătorul, Păcatul și căința, Iisus Hristos, biruitorul păcatului, morții și al omului vechi, Spovedania⁴¹.

În cele rostite la Schimbarea la Față a Domnului a expus ascultătorilor despre iubirea jertfelnică a Domnului, întărirea credinței Apostolilor sau ascultarea față de Fiul lui Dumnezeu.

La Adormirea Maicii Domnului a scos în relief calitățile Născătoarei de Dumnezeu: vrednicia, bunătatea, înțelepciunea, puterea.

De Crăciun a amintit de motivele Întrupării, scopul, măreția și smerenia Fiului lui Dumnezeu.

Didahiile Sf. Antim tratează adevăruri dogmatice, morale sub forma unor cuvinte de laudă adresate Mântuitorului, Maicii Domnului, Sfinților Îngeri, Sfinților Constantin și Elena și Nicolae, explică cultul divin, Taina Spovedaniei. Ca model de organizare a textului biblic s-a folosit de exegeză. Majoritatea predicilor relevă un eminent echilibru între erudiție și creație. Nu sunt compilate, cum ar fi fost mai simplu, comentariile celebre ale marilor exegeți, pentru că autorul însuși are imense posibilități de asociere a pildelor, a textelor scripturistice, în interpretări noi. Antim pune în mișcare uriașa sa cultură teologică în predici fermecătoare unde au loc ciocniri de idei și unde se nasc probleme. Și mai are el talentul rar de a tălmăci ideile cele mai subtile în imagini. Viața cotidiană intră, cu uimitoare naturalețe, în urzeala celor mai complicate demonstrații teologice⁴².

Mitropolitul Antim a fost și sfătuitorul de taină al lui Constantin Brâncoveanu. „Sfaturile” lui Antim îi recomandă prințului cu insistență apropierea de marile virtuți: duhul dreptății, instaurarea și conservarea păcii („Te faci pe tine fericit și în siguranță dacă aduci pace și faci să înceteze scandalele”), instaurarea spiritului de justiție („în viață să judeci deopotrivă și pe prieteni și pe vrăjmași”) și al dreptății („Îndepărtează pe boieri de la nedreptate, poruncește-le să se lase de viclenie”), stăpânirea legii („păzește legea și nu o călca”), iubirea, considerația față de supuși, înțelepciunea, adevărul („Lucrează cu plăcere întotdeauna ca să fi fericit. Egalitatea

---

⁴⁰ Gabriel Ștrempel, *Antim...*, p. 196.

⁴¹ Valentin Bugariu, „Elemente de educație religioasă în opera Sfântului Antim Ivireanul” , în „Morisena”, I, nr. 3/2016, p. 38-43.

⁴² Eugen Negrici, *Antim. Logos...*, p. 76.

adevărată să o găsească cu toții și să ai prieteni ai tăi pe cei ce spun adevărul”)⁴³.

Sfântul Antim i-a supraviețuit domnitorului mazilit în 1714, a păstorit și sub Ștefan Cantacuzino până în 1716 când iarăși pe baza unor intrigi la cererea noului domnitor fanariot este caterisit de patriarhul Constantinopolului. Totodată i s-a stabilit și o nouă reședință mănăstirea Sfânta Ecaterina din Sinai, la care nu a mai ajuns niciodată din pricina ienicerilor care l-au înecat pe bătrânul ierarh într-un afluent al Mariței.

Pentru contribuția adusă la dezvoltarea culturii bisericești și a rolului major în introducerea limbii române în biserică Sfântul Sinod al Bisericii Ortodoxe Române în 1992 l-a trecut în rândul sfinților cu zi de prăznuire 27 septembrie.

Tiparul din veacul al XVIII-lea până astăzi.

Dacă veacul al XVI a reprezentat apariția tiparului bisericesc în Țările Române de dincolo și dincoace de Carpați, secolul lui Antim a adus meșteșugul tiparului la apogeu atât în privința calității scriiturii, a numărului mare al volumelor cât și a creării unei domnii a cărți.

La debutul veacului al XVIII-lea lucrurile se schimbă radical, pe tronul Moldovei (1711) și al Țării Românești (1716) au fost impuși domnitori străini, pe care populația autohtonă i-a numit fanarioți. Și acum Biserica a deținut „monopolul” tiparului românesc. Pe lângă carte bisericească se mai imprimă lucrări cu profil economic, juridic, istoric și manuale școlare. Cu toate acestea apar și tipografii particulare care tipăresc și carte bisericească. Acum își continua activitatea tipografiile de la Râmnic, Buzău, Iași (carte arabă), inițiative private: Viena, Buda și Sibiu. Tipografia lui Antim de la București a scos câteva cărți între care amintim *Octoihul* (1720) și *Slujba Sfântului Botez* (1726). Alături de această tipografie tot la București mai lucrează Tipografia Școlii Văcăreștilor din mănăstirea Sfântul Sava. După opinia învățatului mitropolit Tit Simeleu, aceasta este tot operă a domnitorului Brâncoveanu și a mitropolitului Antim. Aici, în această vreme, a fost tipărită *Învățătura bisericească a lui Antim Ivireanul*. Cea de a treia este a Mitropoliei care a imprimat mai multe cărți. Cu acest prilej cunoaștem numele a câtorva tipografi: preotul Stoica Iacovici de la biserică „Sfânta Vineri” care a lucrat 33 de cărți, dintre care 10 pe cheltuiala sa, Barbu Bucureșteanul și Grigore tipograful. Tot acum s-a reeditat o lucrare a

---

⁴³ Dan Horia Mazilu, *Introducere în opera lui Antim Ivireanul*, Editura Minerva, București, 1999, p. 125.

lui Antim: *Învățătura bisericească folositoare obștii preoțești și a tot credinciosul norod* (1774).

La Râmnic avem cunoscuți alți tipografi: Ilie Cernovodeanu, Vlad Georghevici, Dimitrie Pandovici, fii lui Mihail Iștvanovici, Constantin și Dimitrie Mihailovici.

Meșteșugul tiparului și al gravurilor se învâța din tată în fiu. Meșterii tipografi se recrutau dintre orășeni, dar se recrutau și tipografi din rândul preoților de mir și al călugărilor. De multe ori se întâlnesc tipografi dintr-o țară românească în alta⁴⁴.

În Moldova a apărut o tipografie particulară la Rădăuți, iar la Iași, mitropolitul Iacob Putneanu a scos un *Penticostar* (1753). Tot în Iași a fost tipărită o carte pentru ortodocșii bănățeni în românește și slavonește cu binecuvântarea mitropolitului Pavel Nenadovici al Carlovițului, în redactarea episcopului Vichentie Ioanovici Vidac al Timișoarei, *Îndreptarea păcătosului cu duhul blândețelor* (3 foi + 167 p.), în 1765.

Pentru Transilvania și Banat au funcționat tipografiile din Viena (1770) și Buda, „crăiasca tipografie a Universității” (1777). În acest context amintim aici protopopul și profesorul de teologie Constantin Șuboni al Timișoarei, *Învățătură creștinească foarte de folos scoasă de pe limba grecească pe cea rumânească cu osârdia și cheltuiala...*, Viena, 1770; cele 12 Mineie de la Râmnic din 1776-1780, *Octoiul* (1811) al episcopului Iosif al Argeșului. Tot la Buda au tipărit și bănățenii Paul Iorgovici, *Observații de limbă rumânească* (1799) și traducerea preotului din Beregsău Mic, Dimitrie Țichindeal. Alte tipografii private, săsești au funcționat la Sibiu și Brașov.

După un veac de tranziție cunoscut prin influența iluministă, în veacul următor iau naștere tipografiile eparhiale: Sibiu, Arad, Caransebeș, la Râmnic a imprimat tipografia episcopului Calinic, Chișinău și Cernăuți.

În București începând cu anul 1882 s-a inaugurat la inițiativa episcopului Melchisedec Ștefănescu, „Tipografia Cărților Bisericești” care a dăinuit până în zilele noastre. Primul director a fost arhim. Ghenadie Enăceanu (1882-1886). Sub conducerea sa au fost imprimate câteva tipărături remarcabile: jurnalul „Biserica Ortodoxă Română” (ian. 1882) și *Notițe istorice și arheologice adunate de pe la 48 de mănăstiri și biserici antice din Moldova* (1885) de Melchisedec Ștefănescu. Același ierarh moldovean a imprimat o altă lucrare deosebită: *Tratat despre instirea și închinarea icoanelor în Biserica Ortodoxă și despre icoanele făcătoare de minuni din România* (1890).

---

⁴⁴ Mircea Păcurariu, *Tiparul în Biserica Ortodoxă...*, p. 117.

La tiparnița bucureșteană au lucrat Dimitrie Petrovici Bucureșteanul, Dimitrie Mihailovici Râmnicianul și Stanciu Tomovici Bucureșteanul. În 1817 domnitorul Ioan Caragea a înființat o tipografie „privilegiată” la Cișmeaua lui Mavrogheni, prima laică din țară. Aici a apărut cartea *Cuvinte șase pentru preoție și ale altor trei sfinți părinți canonicești împotriva simoniei* (1820, 160 p.).

În Moldova, mitropolitul Veniamin Costachi a refăcut tipografia mitropolitană dar a înființat o alta la Neamț în 1807. O caracteristică a cărților nemțene este că au beneficiat de sprijinul egumenilor mănăstirii care sunt pomeniți în foile de titlu. În mod deosebit trebuie pomenit starețul Neonil, în timpul căruia s-au tipărit aproximativ 60 de cărți și Dionisie Romano, care s-a ocupat de refacerea tipografiei, procurând mașini noi și litere de la Praga⁴⁵. Dintre realizările de aici amintim, *Noul Testament* (1818) și *Pidalionul* (1844).

Pentru românii basarabeni a fost deschisă tipografia exarhicească care a imprimat revista „Buletinul eparhiei Chișinăului” (1867-1917) și *Trebnic*⁴⁶ (1908).

Odată cu reactivarea Mitropoliei Ardealului de Andrei Șaguna, a fost inaugurată prima tipografie bisericească din oraș (1850). Aici au fost imprimate cărți de cult, traduceri din Sfinții Părinți, manuale pentru elevii teologi și pedagogi, precum și pentru copiii școlilor populare, alte lucrări cu caracter istoric și literar. Aici s-a început tipărirea ziarului „Telegraful român” (3 ian. 1852, al doilea redactor a fost Dr. Pavel Vasici din Banat. Capodopera producțiilor editoriale a reprezentat-o *Biblia* (1856-1858). Tot la Sibiu, protopopul Nicolae Tincu Velia a tipărit *Istoria bisericească politico-națională a românilor de preste tot, mai ales a celor ortodocși orientali din Austria...*, (1865, XXIX, + 326 p.). Mai amintim alte trei reușite: volumele *Limba cărților bisericești* (1905) și *Ziaristica bisericească la români* (1910) iscălite de Onisifor Ghibu și „Revista Teologică ” (1917) izvodită la inițiativa profesorului Nicolae Bălan.

---

⁴⁵ Mircea Păcurariu, *Tiparul în Biserica Ortodoxă...*, p. 183.

⁴⁶ Cartea reprezintă a piatră de hotar pentru folosirea termenului de „slavă”. De acum termenul apare și în toate cărțile de cult apărute în România. Înainte de această dată a fost întrebuințat substantivul „mărire” așa cum îl avem în *Molitvelnicul* apărut la Târgoviște, București (1729), Buzău și Râmnic (1747) și Neamț (1848). Într-un studiu dedicat acestei probleme, părintele acad. Nicolae M. Popescu (1937) afirmă faptul că doar de la cartea aceasta „mărire” a fost schimbat cu „slavă”. Printre argumentele folosirii în recitativul liturgic a substantivului „mărire” se sprijină pe unul logic luat de la Titu Maiorescu: „Se înțelege de la sine că acolo unde pe lângă cuvântul slavon există un cuvânt român, acesta trebuie menținut și acela depărtat. Vom zice dar «binecuvântare» și nu «bлагословение»” (*Critice*, I, ed. 1931).

La eparhiile din Arad și Caransebeș au luat ființă tipografiile (1879, 1885) pentru nevoile bisericesti de acolo. Au apărut cele două publicații „Biserica și Școala” și „Foaia Diecezană” (1886).

Veacul al XX-lea reprezintă o continuare firească a tiparului bisericesc. În acest secol și-au continuat activitatea tipografiile eparhiale din București, Sibiu, Arad, Caransebeș, Neamț și Chișinău, altele au luat acum ființă Cluj (1921), Oradea (1921), Roman (1925), Cozia (1928) mutată la Râmnic (1935) și apoi la Craiova (1939) și Timișoara (1939). După 1948 au funcționat edituri la București, înzestrată cu tipografie, Neamț (și tipografie), Sibiu (și tipografie), Craiova, Timișoara (și tipografie), Cluj, Oradea și Dunărea de Jos. Acestea au continuat să editeze carte religioasă și după 1990. La aceste edituri s-au adăugat altele odată cu (re)înființarea unor eparhii: Caransebeș, Alba Iulia etc. Se adaugă edituri de carte religioasă: Harisma, Anastasia, Deisis, Epifania, Eikon ș. a unde au fost imprimate valoroase cărți.

Vom prezenta câteva din aceste realizări:

București: *Biblia sinodală* (1936, 1944, 1968, 1991 (reeditarea celei din 1968), 2008, *Biblia de la București* (1988), *Biblia jubiliară* (2002, versiunea Anania) ediții succesive ale *Noului Testament*, *Mica Biblie*.

Carte de învățătură: *Învățătura de credință creștină ortodoxă* (1952), *Tâlcuirea Sfințelor Evanghelii și a Cazaniilor duminicilor de peste an* (1960).

Traduceri din Sfinții Părinți: *Filocalia*, vol. V-XII (1976-1991), „Colecția Părinți și Scriitori Bisericești”.

Manuale universitare: Dogmatică (1952, 1978), Vechiul Testament (1952), Noul Testament (1956), Istoria Religiilor (1975), Morală (1979-1980), Istoria Bisericii Ortodoxe Române (1980), Istoria Bisericească Universală (1987, 1993) ș. a.

La Sibiu au fost publicate în special teze de doctorat în teologie, cursuri universitare etc. Amintim: *Viața și învățătura Sf. Grigore Palama* (1939), *Mireni în Biserică* (1939), *Ajutoarele românești de la mănăstirile din Sfântul Munte Athos* (1940), *Hristos în Vechiul Testament* (1944). Editura „Andreiană” tipărește și astăzi carte teologică.

Tipografia din Arad a tipărit cercetările realizate de profesorii Academiei Teologice. Amintim aici pe Nicolae Popovici, *Manual de Drept bisericesc oriental cu o privire specială la dreptul particular al Bisericii Ortodoxe Române*. (1925).

În Basarabia activa din 1908 o tipografie care va purta denumirea de tipografia „Cartea Românească” în perioada anilor 1918-1944. Aici au fost tipărite câteva volume deosebite: Visarion Puiu, *Mănăstirile din Basarabia*

(1919); Constantin Tomescu, *Documente basarabene* (2 vol.) 1928, 1938; Alexandru Scvoznicov, *Psihologia sectelor religioase* (1939).

Editura Diecezană din Timișoara a luat ființă în 1939 la stăruința episcopului Vasile Lăzărescu. Pe parcursul vremii ea va purta mai multe denumiri: Arhidiecezană, Mitropolitană, Arhiepiscopiei Timișoarei, Învierea și Partoș. A reușit să imprime: carte de cult: *Antologhion* (1984, 1999), *Tipic bisericesc* (1999). Carte de Rugăciuni (mai multe ediții), *Acatistier*; carte de învățătură: dogmatică, carte patristică: editare a volumelor patrologului I. G. Coman, cele ale Mitropolitului Nicolae, colecția „Cum Patribus”, carte cu conținut omiletic, carte de istorie bisericească: I. B. Mureșianu, I. D. Suci, V. Muntean, manuale pentru învățământul teologic: *Carte de Cântări*, *Bizantinologie*.

Concluzii

Tiparul, cartea bisericească este o realitate a vieții bisericești. Prin carte s-a realizat de-a lungul vremii misiunea Bisericii. Autoritatea cuvântului scris a primat orice activitate de propovăduire a Evangheliei.

Cu un debut al tiparului în secolul al XVI-lea prin precursori ai acestei îndeletniciri s-a dezvoltat în veacul al XVII-lea a devenit indispensabilă în ultimele trei veacuri când Biserica Ortodoxă Română a cunoscut și alte forme de dezvoltare (învățământ teologic, presă religioasă).

În ceea ce privește biografia Sfântului Antim ne-am folosit de ultimele cercetări în domeniu care ne indică: locul nașterii, activitatea artistică și culturală de la Ierusalim și mai ales prezența în Moldova iar de aici în Țara Românească fiind adus pentru conducerea tipografiei.

Tiparul a apărut fie din import prin personalități eclesiastice și politice cum au fost mitropolitul Petru Movilă și Nicolae Milescu de la Kiev și Moscova, din Polonia sau Cehia, ori pur și simplu matrițele și literele au fost create pe teritoriul Țărilor Române. Meșteșugul tipografierii se moștenește din generație în generație. Pe lângă unele ateliere s-au creat adevărate școli în acest domeniu, cum au fost cazurile lui Coresi și Antim.

Cartea bisericească a avut un dublu rol, aceea de a ține conștiința unității de neam, limbă și credință al românilor din cele trei țări românești și acela de a fi un dreptar liturgic și didactic pentru români. În acest sens stau și alte două dovezi indirecte legate de persoana unui patriarh ecumenic care a trimis în Moldova moaștele Sfintei Cuvioase Parascheva, iar în Banat un arhieru care îi va păstori pe românii ortodocși din Banat.

Numai pe raza protopopiatului Deta au fost identificate (I. B. Mureșianu) mai multe cărți etate de Sfântul Antim Ivireanul:

- Folea, *Antologhion*, Râmnic (1705) și *Octoih*, Râmnic (1706) coligat cu *Antologhionul* din 1705.
- Jebel, *Liturghier*, București (1680).
- Liebling, *Antologhion* (1705), *Octoih* (1706).
- Pădureni, *Antologhion* (1705), *Octoih*, Râmnic (1706) coligat cu *Antologhionul*.
- Sculea, *Octoih*, București (1712).
- Șipet, *Antologhion* (1705).

Tipograful acestor cărți au fost clerici (ierarhi, ieromonahi, preoți, diaconi, monahi) dar și laici (secretari domnești), traducători (boieri), diortositori. Cartea imprimată a fost cea liturgică, didactică (manuale), lucrări de istorie, literatură și pastorală.

În ultima vreme s-a trecut la modernizarea tiparului care a ajuns în forma digitalizată, offset. Cu toate acestea un impediment al tipăririi îl reprezintă costurile materialelor tipografice și al manoperei aferente. Dacă în trecut cartea fusese tipărită din poruncă și spesele domnitorului, astăzi se resimte o criză în ceea ce privește tipăritura clasică pe hârtie sub avalanșa internetului. (on-line-ului).